

ВІДОБРАЖЕННЯ ІДЕЙ К.Д. УШИНСЬКОГО ПРО ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ В ТВОРЧИХ ДОРОБКАХ ПЕДАГОГІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

ретельно вивчати і підтримувати будь-які чоловічі ініціативи, сприяючи формуванню відповідального батьківства. Потрібно видавати більше книг у допомогу для батьків. Чоловік, який не був батьком, не може навіть оцінити, що він утратив. Сімейні історії мають не тільки академічну цінність. Цікавий людський документ про спадкоємність хороших батьківських традицій – сімейна хроніка відомого соціолога О.Н. Яніцького [12, 73]. Необхідно використовувати для пропаганди відповідального батьківства телебачення та інтерактивний Інтернет.

1. Арканцева Т.А., Дубовская Е.М. Полоролевые представления современных подростков как действенный фактор их самооценки // Мир психологи. – 1999. – №3. – С. 31 – 36.

2. Гурко Татьяна Александровна. Вариативность представлений в сфере родительства // Социологические исследования. – 2000. – №11. – С. 41.

3. Гурко Татьяна Александровна. Родительство: социологические аспекты. – М., 2003. – С. 34.

4. Ильин Евгений Николаевич. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. – СПб., 2002. – С. 92 – 96.

5. Казан Виктор Ефимович. Семейные и полоролевые установки у подростков // Вопросы психологии. – 1987. – № 2. – С. 54 – 61.

6. Кон Игорь Семенович. Дружба. // Изд. №4. – СПб. – 2005. – С. 52.

7. Малышева Марина Михайловна Современный патриархат // Социально-экономическое эссе. – М., 2001. – С. 82.

8. Основные демографические показатели по всем странам мира в 2004 году // Демоскоп Weekly. – 30 августа – 12 сентября 2004. – №167 – 168. – С. 84 – 86.

9. Подольский А, Идобаева О., Хейманс П. Диагностика подростковой депрессивности. Теория и практика. – СПб. – 2004. – С. 97 – 201.

10. Прокофьева Лидия Михайловна, Валетас Мари-Франс. Отцы и дети после развода // Население и общество. – ноябрь 2000. – №50. – С. 16.

11. Римашевская Н., Ванной Д., Малышева М., Куббинс Л., Мецкерина Е., Писклакова М. Окно в русскую частную жизнь. / Супружеские пары в 1996 году. – М., 1999. – С. 14 – 17.

12. Яніцький Олег Николаевич. Семейная хроника (1852 – 2002). – М., 2002. – С. 73.

13. Zulehner P.M., Volz R. Manner im Aufbruch. Wie Deutschlands Manner sich selbst und wie Frauen sie sehen. Ein Forschungsbericht. Ostfildern 1998. – S. 95.

Стаття надійшла до редакції 27.01.2010

УДК 37.01

Олена Жаданова, аспірант Інституту педагогіки АПН України,
м. Київ

ВІДОБРАЖЕННЯ ІДЕЙ К.Д. УШИНСЬКОГО ПРО ДУХОВНО- МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ В ТВОРЧИХ ДОРОБКАХ ПЕДАГОГІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті досліджується аналіз науково-педагогічних публікацій педагогів другої половини ХІХ – початку ХХ ст., зроблено спробу проаналізувати чинники, які впливали на формування особистості К.Д. Ушинського як педагога, через призму його світоглядних позицій розкривалися основні напрямки педагогічного вчення стосовно моральності та духовно-морального виховання.

Ключові слова: К.Д. Ушинський, духовно-моральне виховання, рідна мова, праця, патріотизм.

В статье исследуется анализ научно педагогических публикаций педагогов второй половины ХІХ – началу ХХ ст., сделана попытка проанализировать факторы, которые влияли на формирование личности К.Д. Ушинского как педагога, через призму его мировоззренческих позиций раскрывались основные направления педагогического учения относительно нравственности и духовно морального воспитания.

Ключевые слова: К.Д. Ушинский, духовно моральное воспитание, родной язык, труд, патриотизм.

In the article the analysis of scientifically pedagogical publications of teachers of the second half is probed ХІХ – to beginning of the ХХ item, an attempt to analyse factors which influenced on forming of personality of К.Д. is done. Ushinskogo as a teacher, through the prism of him world view positions basic directions of pedagogical studies opened up in relation to morality and spiritually moral education.

Keywords: K.D. Ushinskiy, spiritually moral education, the mother tongue, labour, patriotism.

Постановка проблеми. Серед провідних педагогів ХІХ ст. визначне місце займає К.Д. Ушинський. У його творчому доробку помітне місце займають праці, що пов'язані з реформуванням та корінними змінами всієї системи навчання та виховання. К.Д. Ушинський

одним з перших виробив комплекс положень про духовно-моральне виховання людини від початку навчання до становлення її як особистості.

Висунуті та обґрунтовані К.Д. Ушинським ідеї склали науково-педагогічну концепцію виховання, навчання та формування стійких позитивних

ВІДОБРАЖЕННЯ ІДЕЙ К.Д. УШИНЬСЬКОГО ПРО ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ В ТВОРЧИХ ДОРОБКАХ ПЕДАГОГІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

моральних переконань. Тому, не випадково, що ще при житті Костянтина Дмитровича почалося глибоке вивчення його творчості, яке постало важливою складовою сучасної вітчизняної історико-педагогічної науки – історії педагогіки.

В умовах розбудови незалежної України в науковій та педагогічній громадськості значно зріс інтерес до педагогічних ідей К.Д. Ушинського. Причина цього – об'єктивні реалії: поглиблене вивчення доробок вітчизняного педагога дозволяє пізнати не тільки минуле в галузі освіти і виховання, але й узагальнити сучасні проблеми навчально-виховного процесу, накреслити шляхи їх розв'язання.

Особливого значення в цьому сенсі набуває аналіз та співставлення точок зору на суть системних поглядів К.Д. Ушинського про мораль та духовно-моральне виховання як комплексне вчення, що викладені науковцями, знавцями творчості педагога. Саме цим і зумовлюється **актуальність** теми даної статті, авторка якої не переслідує мети всебічно розглянути проблему, а висуває **завдання** – проаналізувати деякі аспекти поглядів Костянтина Дмитровича про моральність та морально-етичне виховання в працях педагогів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Цей період був одним з найбільш плідних у вивченні творчості видатного педагога. Саме в означені роки побачили світ численні праці тогочасних учених та публіцистів про К.Д. Ушинського.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У своєму історіографічному описі авторка спиралася на праці попередників, зокрема на статті В. Мосіяшенка [13], П. Щербаня [23] та ін., які в рамках своїх досліджень були дотичні до проблеми. Висловлені ними підходи сприяли конкретизації предмету даної статті.

Аналіз публікацій другої половини ХІХ – початку ХХ ст. дозволяє класифікувати їх насамперед у часовому просторі. Так, розгляд творчості К.Д. Ушинського як прижиттєвий, так і до кінця ХІХ ст. здійснювався педагогами М. Бунаковим, В. Водовозовим, М. Корфом, Л. Модзалевським, Д. Семеновим, В. Стоюніним та ін. Зазначимо, що в цих дослідженнях, особливо в тих, які були написані в перші роки після смерті К.Д. Ушинського, головна увага приділялася загальним відомостям про вченого педагога і чинникам формування його поглядів про виховання загалом, та духовно-моральне зокрема. Тому доцільно зауважити, що перший аспект можна пов'язати з тим, як формувалася особистість К.Д. Ушинського як одного з найвидатніших розробників суті та напрямків розвитку морально-етичного виховання.

Зокрема, великої уваги заслуговує аналіз педагогічних творів Д. Семенова. Він був не тільки прихильником і наступником К.Д. Ушинського, але й його близьким другом. Д. Семенов уперше зустрівся з К.Д. Ушинським у 1860 р., коли Костянтин Дмитрович займався проведенням реформи Смольного інституту. “Мені було в той час 25 років, – пише у спогадах Семенов. – Я був початківцем, який захоплювався усім новим... Але мені просто хотілося ближче зійтися з цією неординарною людиною, позайматися всілякою справою під її керівництвом та впливом” [19]. Особисті стосунки К.Д. Ушинського та Д. Семенова закріпилися в наступні роки.

Заслужують на увагу широкі огляди дитячої літератури, що зроблені на зламі 80 – 90-х рр. ХІХ ст. Д. Семеновим, який на той час редагував журнал “Дитяче читання”. Серед них виділяються такі праці, як “Досвід педагогічної критики руської елементарно-учбової літератури” (1897 – 1898 рр.) та “Педагогічні ідеї К.Д. Ушинського” (1896 р.). Д. Семенов стверджує, що на погляд Костянтина Дмитровича все шкільне навчання і все шкільне життя повинно мати моральний напрям. Над дітьми велика сила прикладу. У школі це перш за все моральний вплив особи вчителя. Це він створює в школі атмосферу серйозності, що допускає жарт, не перетворюючи, за К.Д. Ушинським, “всієї справи на жарт”, виявляє “ласкавість без удавання, справедливості без прискіпливості, доброту без слабкості”.

У підборці матеріалів “Моє перше знайомство з К.Д. Ушинським” Семенов яскраво розкриває витoki ідей великого педагога про духовно-моральне виховання, що впливали з реформаторської діяльності Костянтина Дмитровича. Найважливішим було вивчення рідної мови. Рідна мова, як наголошує Д. Семенов, повинна сприяти загальному розвитку учнів. Учитель, який викладає рідну мову, має “...насамперед, повідомити учню ясне і правильне поняття про оточуючі предмети, ...навчити його міркувати про вже відомі йому предмети і правильно висловлювати свої думки. ...Для досягнення на практиці визначеної мети К.Д. Ушинський увів у двох нижчих класах предметні уроки і склав відомий усім “Дитячий світ”, який надалі набув широкого розповсюдження. У середніх класах мертву риторичку та піїтику Ушинський замінив класними розглядами самих творів художніх, щоб на них будувати теоретичні висновки, а в останньому класі одним з найбільш сприятливому етичному розвитку... поставив історію вітчизняної літератури” [20].

ВІДОБРАЖЕННЯ ІДЕЙ К.Д. УШИНСЬКОГО ПРО ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ В ТВОРЧИХ ДОРОБКАХ ПЕДАГОГІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Велике значення вивчення рідної мови відчувалося особливо на українських землях. Зокрема, М. Корф, який працював в Україні, окрім усього іншого, відстоював право на навчання українських дітей рідною мовою та розвивав думки К.Д. Ушинського про використання “національного елементу” в навчанні й вихованні [3].

Високу оцінку ролі народності в концепції духовно-морального виховання К.Д. Ушинського надав М. Бунаков. Він підкреслював, що саме таке органічне поєднання загальнолюдського із живою народною творчістю і є тим кульмінаційним моментом у постановці навчально-виховної справи, що дозволить досягти бажаних успіхів для народного життя [1].

Однодумець великого педагога В. Стоюнін стверджував, що К.Д. Ушинський був переконаний у тому, що вплив морального є головним завданням виховання, більш вагомим, ніж розвиток розуму взагалі. Моральне виховання людей треба починати з малих років і здійснювати постійно і систематично. Мета його – розвивати в дітей кращі риси і почуття: патріотизм і гуманізм, любов до праці і дисциплінованість, чесність і правдивість, почуття обов’язку, скромність, твердість волі і характеру тощо. Найважливішим завданням морального виховання дітей і молоді, на його думку, має бути виховання в них палкої любові до батьківщини і народу. Основними методами і засобами морального виховання дітей і молоді він вважав переконання, запобігання неправильній поведінці, педагогічний такт учителя та заохочення і покарання, але не тілесні, особистий приклад учителя, а також батьків і старших, правильний режим, навчання тощо. Але найкращим способом морального виховання, на його думку, є фізична праця, за допомогою якої формуються кращі моральні якості дітей і молоді, але з умовою правильного поєднання її з працею розумовою [21].

При розгляді поглядів К.Д. Ушинського на мету виховання В. Стоюнін особливо виділяв наступні принципи: вільна праця становить одну з підвалин суспільства; розвиток громадянина має певний напрямок, який повинен наповнюватися позитивним змістом; ґрунтовне вивчення мов, словесності і історії має бути першочерговим; знання і розвиток в освіті потрібно злити для вироблення твердих переконань у тісному зв’язку з людськими та громадськими інтересами; зміцнювати почуття законності та поваги до особистості, пробуджувати любов до наукового дослідження та прагнення керуватися в житті науковими даними, вводити у свідомість початок

суспільної моральності і привчати до праці; визнання необхідності виховання внутрішніх цінних якостей людини, почуття народності, патріотизму, духу громадськості [22].

Значення праці у вихованні, якій К.Д. Ушинський відводив велику роль у духовно-моральному становленні особистості, також підкреслював і В. Водовозов. Праця сприяє не тільки розумовому і фізичному вихованню, але й через звичку до праці йде розвиток морального почуття, який вимагає від учня сумлінно відноситися до своїх обов’язків: “Потрібно, щоб діти привчалися не тільки працювати, але й щоб праця була для них плідною, найбільш сприяла розвитку їх здібностей і мала значення для їх наступного життя” [2].

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. ознаменувався появою цілої низки творів. Витоки та процес становлення ідей К.Д. Ушинського про духовно-моральне виховання розглядалися в науково-педагогічній творчості О. Острогорського, П. Каптерєва, В. Вахтерова, П. Блонського, С. Шацького та ін.

Загальні завдання духовно-морального становлення особи за К.Д. Ушинським розглянуті в працях О. Острогорського, одного з відомих представників педагогіки кінця ХІХ – почала ХХ ст. У системі духовно-морального виховання особи педагог чільне місце відводив питанням морального виховання. Моральне виховання О. Острогорський, наслідуючи К.Д. Ушинського, ставив в окрему залежність від розумового розвитку: “Треба, проте ж, сказати правду, що розумна і освічена людина не завжди буває неодмінно моральною. Розумні bestії в житті кишать на кожному кроці. Багатьом освіта, мабуть, служить тільки для того, щоб обдуманно, майстерно переслідувати свої корисливі цілі, правдоподібно ієзуїтнічать тощо” [14]. “Треба піклуватися не тільки про розвиток розуму дитини, але й виховання у нього благодійних відчуттів – любові до Батьківщини, народу, пошани до людської особистості, чесності, співчуття” [15].

Учений-педагог пояснював положення системи духовно-морального виховання К.Д. Ушинського дією тих чинників, що зумовлюються наявністю в суспільстві людей різного розумового і морального складу. Є люди, зміст життя яких складає турбота про ближніх; “інші не відчувають потреби полегшувати чужі страждання, та зате кожного разу, коли надається можливість допомогти людині, вони з повною готовністю роблять все, що в їх силах. Таких більше, ніж перших, але такою доброзичливістю наділена далеко не більшість” [16].

О. Острогорський розкрив і підтримав тези К.Д. Ушинського про необхідність боротися проти

ВІДОБРАЖЕННЯ ІДЕЙ К.Д. УШИНСЬКОГО ПРО ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ В ТВОРЧИХ ДОРОБКАХ ПЕДАГОГІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

занепаду духовності. Для цього, по-перше, необхідно пробуджувати совість, бути людьми, виховувати в себе моральність та справедливість. Остання – “основний елемент моральності, необхідна умова всякого гуртожитку” [17]. По-друге, велику роль у духовно-моральному вихованні можуть відіграти високодуховні педагоги. По-третє, дуже важливими постають сім’я та той благотворний мікроклімат, який вона утворює в справі морального формування особи [18]. О. Острогорський, таким чином, при аналізі творів К.Д. Ушинського говорить про єдність, органічне поєднання моральних знань і духовного досвіду. В основі його поглядів – необхідність виховання високих моральних якостей особистості.

Відомий педагог П. Каптерев у праці “История русской педагогики” присвятив аналізу спадщини К.Д. Ушинського цілий розділ, у якому досить широко розкрив положення про становлення ідей національного виховання в творах педагога. Він акцентувався на таких моментах, які зумовлювалися відображенням співвідношеннями зарубіжного та національного досвіду виховання у формуванні духовно-моральної концепції К.Д. Ушинського. Поділяючи погляди К.Д. Ушинського щодо доцільності використання зарубіжного педагогічного досвіду лише за умови, коли основа громадського виховання глибоко національна по суті, П. Каптерев визнав, що така висока оцінка ролі народності в історичному розвитку людства може позитивно впливати на культуру в цілому, і освіту зокрема. П. Каптерев підкреслив, що К.Д. Ушинський був “...безсумнівно, самостійним російським педагогом..., він критично ставився до творів представників західної науки, що чітко простежується майже з кожної сторінки його педагогічної антропології; і до закордонних шкіл, у чому можна переконатися, переглянувши його “Листи із Швейцарії”. Тобто, по суті, П. Каптерев підтверджував думку К.Д. Ушинського відносно того, що різниця у системі моральних цінностей того чи іншого народу не має випадкового характеру. Вона “виходить з більш глибокого джерела: з тієї особливої ідеї про виховання, яка склалася у кожного народу” [10].

Слід зазначити, що К.Д. Ушинський розпочав дослідження теми про моральний вибір особистості в умовах вільного розвитку останньої. Свобода, або воля, за Ушинським, дуалістична: пов’язана як з природними так і з духовними засадами. Ці ідеї цілком сприйняв П. Каптерев, який зазначав, що “цілісною може бути тільки духовна особистість, яка переборола природний дуалізм добра та зла” [11]. Водночас П. Каптерев

виступав категоричним критиком К.Д. Ушинського стосовно домінантності системи педагога вихователя. Він вказував, що “неможливо думати, начебто француз навчається та виховується на один лад, німець – на другий, росіянин – на третій, – за своєю особливою народною педагогікою” [12].

П. Каптерев в “Истории русской педагогики” та в ряді рецензій при розгляді поглядів К.Д. Ушинського на проблему моральності та духовно-морального виховання зазначав, що моральність за К.Д. Ушинським – це конкретний прояв глибоко індивідуалізованої духовності, тому й потрібно моральному вихованню віддати педагогічний пріоритет перед іншими видами виховання. Зокрема, моральне виховання ставало складовою частиною гармонійного розвитку людини, важливим засобом патріотичного виховання та підготовки людини до життя. Для Росії ХІХ ст. питання морального виховання дітей і молоді мало особливо великого значення, навіть більш за фізичне і розумове, оскільки в ньому було найбільше хиб і здійснювалося воно не в інтересах народу.

Вказане завдання по К.Д. Ушинському, як зазначає і М. Демков, найбільш ефективно розв’язувалося засобами викладання рідної мови, літератури, географії, історії, казок, пісень тощо, які формували національну самосвідомість та особистість у відповідності до характеру та духу народу. При розгляді змісту поняття “народність” за К.Д. Ушинським він же підкреслював, що у Константина Дмитровича точного визначення суто народних засад та особливостей сімейного і суспільного життя немає. Але в педагога є вказівки, де саме шукати ці особливості: “За словами Ушинського, кожний народ має свій ідеал людини і потребує від свого виховання відтворення цього ідеалу в окремих особистостях. Громадське виховання, що закріплюється і має розвиток у народності людини, розвиває в той же час її розум і її самосвідомість, здебільшого сприяє розвитку народної самосвідомості загалом...” [5].

Заслужують на увагу також твори з історії вивчення спадщини К.Д. Ушинського М. Маккавейського. У 1896 р. останній опублікував книгу “К.Д. Ушинський та його педагогічні ідеї”. У ній підкреслено, що з позицій своїх патріотичних підходів К.Д. Ушинський в основу виховання будь-якого народу покладав особливе бачення про людину, якою вона повинна бути за поняттям народу на певному історичному етапі. Ця динаміка закладалася в тезу про те, що моральні поняття і уявлення також схильні до змін у просторі і часі. У педагогічній системі К.Д. Ушинського – ідеал земний, динамічний, і,

ВІДОБРАЖЕННЯ ІДЕЙ К.Д. УШИНСЬКОГО ПРО ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ В ТВОРЧИХ ДОРОБКАХ ПЕДАГОГІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

як підкреслює М. Маккавейський у другому розділі своєї публікації, це ідеал є основною метою виховання [4]. Водночас дослідник творчості К.Д. Ушинського аналізує і підтримує: 1) важливість упровадження ідеї гуманізму у вихованні; 2) підкореність навчання і розвитку мислення вихованню високої моралі; 3) органічний зв'язок офіційної педагогіки з національною системою виховання.

Важливі проблеми теорії виховання К.Д. Ушинського розглядав К. Єльницький. У світлі аналізу ідей К.Д. Ушинського, по-перше, визначився його підхід до проблеми виховання дисципліни. На підтримання порядку в школі, стверджував К. Єльницький, впливають наступні взаємопов'язані і взаємозалежні фактори: особистість учителя, постановка навчання, шкільні правила і дух школи [6]. По-друге, важливим напрямом науково-педагогічної діяльності К. Єльницького було дослідження проблеми виховання патріотизму крізь призму впливу і прикладу старших, наслідування звичаїв та обрядів, вивчення історії та географії [7]. По-третє, у науково-педагогічній діяльності К. Єльницького чільне місце займало дослідження проблем естетичного виховання засобами спілкування з природою і ознайомленнями з творами мистецтва. По-четверте, він поділяв погляди К.Д. Ушинського на працю і її роль у вихованні, вважав неправильним і неприпустимим відділення розумової праці від фізичної, що панувало в школі того часу [8]. По-п'яте, науково-педагогічна діяльність К. Єльницького охоплювала вивчення питань виховання звичок, які полегшують життя і діяльність людини, роблять людину або щасливою, або нещасливою [9]. У розгляді цих проблем він виступав продовжувачем ідей К.Д. Ушинського, вніс багато нового.

Із науково-педагогічних публікацій перших двох десятиліть ХХ ст. також можна виділити праці О. Водовозової, М. Грунського, В. Волковича тощо. Указані видання містять спробу проаналізувати обґрунтування К.Д. Ушинським ідеї народності виховання, виховуючого навчання, доцільності опори педагогіки на систему антропологічних наук.

Висновки. У вивчених публікаціях педагогів другої половини ХІХ – початку ХХ ст., по-перше, зроблено спробу проаналізувати чинники, які впливали на формування особистості К.Д. Ушинського як педагога; по-друге, через призму його світоглядних позицій розкривалися основні напрямки педагогічного вчення стосовно моральності та духовно-морального виховання;

по-третє, узагальнювалися обґрунтування К.Д. Ушинським основоположних ідей народності виховання. Взагалі, вони значною мірою мають і науковий і популяризаторський характер.

Подальше вивчення проблеми можливе, на наш погляд, за умов розширення джерелознавчо-історіографічної бази, а також шляхами аналізу більш широкого кола тематичної спрямованості напрямків проблеми.

1. Бунаков Н.Ф. Школьное дело. Учебный материал, проработанный на учительских съездах и курсах за тридцать лет (1872 – 1902) / Н.Ф. Бунаков // Избр. пед. соч. – М., 1963. – С. 90 – 100.

2. Водовозов В.И. Наука и нравственность / В.И. Водовозов // Библиотека для чтения. – 1863. – №5. – С. 20.

3. Гаєвська Л. Микола Корф: Громадська й педагогічна діяльність / Лариса Гаєвська. – Умань: РВЦ “Софія”, 2008. – 124 с.

4. Гупан Н.М. Українська історіографія історії педагогіки / Н.М. Гупан. – К., 2002. – С. 89.

5. Демков М.И. Старые и новые педагоги, их жизнь, мысли и труды / М.И. Демков. – СПб, 1912. – С. 124.

6. Єльницький К.В. Избр. пед. статьи / К.В. Єльницький. – М., 1896. – С. 3.

7. Єльницький К.В. Избр. пед. статьи / К.В. Єльницький. – М., 1896. – С. 119.

8. Єльницький К.В. Избр. пед. статьи / К.В. Єльницький. – М., 1896. – С. 187.

9. Єльницький К.В. Общая педагогика / К.В. Єльницький. – М., 1896. – С. 134.

10. Каптерев П.Ф. История русской педагогики / Петр Федорович Каптерев. – Изд. 2-е, пересмотр. и доп. – Пг.: Земля, 1915. – С. 277.

11. Там само. – С. 283.

12. Там само. – С. 397.

13. Мосіяшенко В. Естетичне виховання – складова педагогічної системи К.Д. Ушинського / В. Мосіяшенко / Шлях освіти. – 2003. – №2. – С. 51 – 54.

14. Острогорский А.Н. Избранные педагогические сочинения / Под ред. Г.Н. Волкова. – М.: Педагогика, 1985. – 352 с. – С. 21.

15. Там само. – С. 12.

16. Там само. – С. 143.

17. Там само. – С. 168.

18. Там само. – С. 354 – 355.

19. Семенов Д.Д. Избр. педагог. соч. / Д.Д. Семенов / Под ред. Н.А. Константинова. – М., 1953. – С. 11.

20. Там само. – С. 76 – 77.

21. Стоюнин В.Я. Заметки о русской школе: Собр. пед. соч. / В.Я. Стоюнин. – СПб, 1892. – С. 172, 175, 187.

22. Там само. – С. 188.

23. Щербань П. Національна гордість українського народу: До 175-річчя від дня народження К.Д. Ушинського / П. Щербань // Освіта. – 1997. – 12 – 19 листопада. – С. 10 – 11; 1997. – № 7 – 8 грудень. – С. 5.

Стаття надійшла до редакції 27.01.2010